

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТҮРІК ӘДЕБИЕТТАНУЫНДАҒЫ ҚАЛА ФЕНО- МЕНІ: ҚАЛАНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ, ДАМУЫ, ЗЕРТТЕЛУІ

Т.Қ. Ешімов , С.Б. Тлеубаев , Э.С. Сейсенбиева*

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: yeshimov.tursynbay@mail.ru, tleubaev63@mail.ru, Elka1975@inbox.ru

Аңдатпа. Мақалада урбанизациялық үрдіс нәтижесінде пәнаралық зерттеуде негізгі нысанға айналған қаланың қалыптасуы, дамуы және түрлі типтерінің қоғамдық құрылымға тигізген әсері зерттеліп, талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қалалардың пайда болуы мен дамуын тарихи, әдеби аспект тұрғысынан қарастыру, мәдени, экологиялық және жаңа қалалық әлеуметтік идея талдаулары негізінде қаланың қызметі мен формаларын анықтау, олардың ерекшеліктерін көрсету. Зерттеу нысаны ретінде қала табиғаты мен құрылымын, оның моделдерінің трансформациясын зерттеген отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері, көне мәдени-тарихи мұралар қарастырылады.

Қазіргі жаһандану және қарқынды урбанизация жағдайында қала феномені қоғам дамуының негізгі көрсеткіштерінің біріне айналып отыр. Қалалық кеңістіктің кеңеюі мен күрделенуі әлеуметтік қатынастардың, мәдени кодтардың, экологиялық және рухани құндылықтардың жаңаша сипат алуына ықпал етуде. Осы үдерістер қаланы тек географиялық немесе экономикалық құрылым ретінде емес, күрделі әлеуметтік-мәдени, тарихи және символдық жүйе ретінде қарастыру қажеттілігін туындатты. Сондықтан қаланың қалыптасуы мен дамуын, оның түрлі типтерінің қоғамдық санаға, мәдениетке және әдебиетке әсерін кешенді түрде зерттеу бүгінгі гуманитарлық ғылымдар үшін өзекті мәселелердің біріне айналды. Сондай-ақ қаланың әлеуметтік бейнесінің өзгеруі әдеби кеңістікте де жиі байқалуды. Ал бұл үдеріс зерттеуде ғалымдардың талдаулары мен жіктемелеріне сәйкес нақты қала типтері мен сол құрылысқа тән қоғам санасындағы метаморфозалар арқылы талданады.

Зерттеу «қала ұғымы», «қаланың тарихы», «мифологиялық негізі», «қаланың қызметі», «қала типтерінің трансформациясы», «әдебиеттегі қала» мәселелерін қамтиды. Сондай-ақ қаланың қоғамға, әдебиетке ықпалын зерделеп, әдебиеттегі «қала» образының маңыздылығын дәлелдейді.

Түйін сөздер: қала, қала тарихы, урбанизация, қала типтері, қала образы, қалалық мәдениет, әдеби кеңістік, әлеуметтік-мәдени феномен.

Кіріспе

Адамзат қоғамының өркениетке қадам басуы қалалық құрылыстың, урбанизацияның алғашқы белгілерінің пайда болу кезеңімен тұспа-тұс келеді. Жалпы, мәдениет сөзінің негізі Мәдина/Медине қаласымен байланысты. Медине баршаға белгілі қала: мәдениеттің өзі қала ұғымымен мәндес. Бұл ғылымда термин ретінде жиі қолданылатын «civilization» – цивилизация ұғымына да тән. «Civilization» сөзі түбірін латынның «civitas» – қала сөзінен алады [1, 18]. Демек, адамзат өркениетінің дамуын қалалардың дамуымен бірлікте қарастыру заңды құбылыс.

Алайда ғылымда қала мен өркениеттің бірлігін теріске шығаратын пікірлердің де бар екенін айта кеткен жөн. Мәселен ғалым Сяомэй Пу (Xiaomei Pu) қаланы өркениетті адамдардың бар болуы және қаланың басты қызметі адамзат өркениетін тасымалдау ретінде түсіндіретін пікірлердің бар екендігін айта келіп, бұл белгілердің Орталық Америкадағы ежелгі Мая ойпаттарына тән еместігін ескертеді [2, 253]. Десек те қоғамның жан-жақты дамуы үшін қалалық кеңістіктің басты негіз екенін ескерсек, «қала – өркениет» тұжырымының дұрыстығына көз жеткіземіз. Қаланың этимологиялық түпкі мәні де осы пікірді қуаттайды. Мысалы ең алғашқы иероглифтік жазуда «қала» ұғымын білтіретін идеограмма ретінде шеңберге алынған айқыш белгі қолданылған. Мұндағы төрт торап тауарлар мен идеяларды әкелетін жолдар және олардың тоғысы, ал шеңбер адамдардың физикалық бірігуін, оларға тән ерекшелікті баса көрсететін ор немесе қабырға [3, 183].

«Қала» ұғымының қарқынды түрде қолданыс табуы тарихтан белгілі ежелгі «қала-мемлекеттердің» дүниеге келген уақытымен сәйкес келеді. Алайда бұған дейінгі кезеңдерде де көне Мысыр, Вавилон-Ассирия, Грек, Римге тән мифтерде қалалар жиі суреттелді. Осыдан-ақ қаланың терең тарихи сипаты мен адамзат үшін айрықша маңыздылығын байқай аламыз. Сондықтан «қала» бүгінде түрлі ғылым салаларының қызығушылық танытатын басты зерттеу нысандарының біріне айналып отыр.

Әдебиеттану ғылымында да қала феномені сан қырынан талданып жүр. Айрықша қаланың мифтік бастаулары мен әр кезеңдегі қала модельдерінің қоғамның әлеуметтік әрі мәдени жадындағы өзгерістері терең зерттелуде. Дегенмен тарихи, географиялық, мәдени және әдеби деректерді салыстыра жүйелі жүргізілетін зерттеулер әлі де жеткіліксіз. Бұл әр дәуірдегі әдеби мұралардағы қала бейнесі мен бүгінгі оқырман санасындағы метаморфозалардың ұқсастықтарын, ерекшеліктерін нақты деректер тұрғысынан дәлелдеуге тосқауыл. Нәтижесінде әдеби процесстегі қала образы әлі күнгі дейін «жанама-толықтырушы» сипатынан толық айықпай келеді. Сондықтан қаланың пайда болуы мен оның түрлерін, әдебиеттегі бейнеленуін түрлі ғылым саласындағы ғалымдардың зерттеу еңбектеріне сүйеніп әрі эмпирикалық тұрғыдан жүйелі зерттеу әдебиеттану ғылымы үшін де өзекті болып отыр.

Зерттеудің әдістері мен материалдары

Мақалада «қала» феноменін түрлі аспект тұрғысынан қарастырған шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері пайдаланылды. Дегенмен «қаланың» әдеби процесстегі орны мен маңызын анықтау үшін әдебиетші ғалымдардың зерттеулері басты назарға алынды. Және қаланың пайда болу негізі мен даму тарихын жүйелеуде әдеби мифтермен қатар тарихи, мәдени талдаулар да негізгі нысан ретінде қарастырылды. Зерттеу барысында типологиялық, салыстырмалы-тарихи әдістер, дискурстық талдау және герменевтикалық тәсіл пайдаланылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

«Қала» ұғымының көптеген түсіндірмесі бар. Әр түсіндірме де зерттеу нысанына қарай түрлі критерийлерге жүгінеді. Әдетте қала табиғатын зерттеуге үш ғылым саласы айрықша мән береді. Олар: тарих, археология, география. Аталған ғылым салаларындағы тұжырымдар бүгінгі «қала» табиғатын анықтауда басты критерийге айналған анықтамалардың негізін құрады. Мәселен археология тұрғысынан британдық ғалым Чайлд қалаларды анықтауда негізгі он критерий ұсынады: 1) қалада халық ауылға қарағанда тығыз орналасады; 2) қала тұрғындары әртүрлі топтардан тұрады (мамандығы, кәсібі әр түрлі); 3) салық пен артық байлық билік қолына жиналады; 4) қалада үлкен қоғамдық ғимараттар салынады; 5) қоғамда бай, кедей сияқты әлеуметтік топтар пайда болады; 6) жазу пайда болады; 7) геометрия мен астрономия дамиды; 8) толықтай өнермен айналысатын адамдар болады (кәсіби суретшілер, шеберлер);

9) басқа елдермен немесе аймақтармен сауда жасалады; 10) адамдар өмірін тек туыстық байланыстарға сүйеніп емес, қоғамдық қатынастар арқылы ұйымдастырады [4, 9].

Жапон ғалымы Цяньцю Оно тарих пен археологиялық көзқарастарын біріктіріп, ежелгі қалалардың қалыптасу критерийін жеті аспектіде қарастырады. Қаланы географиялық тұрғыдан зерттеген Гао Сунфань үш қала стандартын атайды. Ал аталған ғалымдардың ұстанымдарын тұжырымдап, қалалардың қалыптасу себебі әр түрлі болғандықтан олардың стандарттары да әр түрлі болатындығын айтқан Сяомэй Пу қаланы анықтауда басты екі шартты ұсынады: 1) халықтың саны мен тығыздығы көрші аймақтарға қарағанда жоғары болу; 2) белгілі бір аймақта саяси, экономикалық және мәдени орталық болу [2, 25].

Алайда бұл көрсетілген критерийлер қалалардың анықтамасы мен қызметін толық түсіндіруге жеткіліксіз әрі күрделі болды. Сондықтан зерттеушілер ортаның қалаға тән сипаттарын анықтауда нақты ерекшеліктер мен функцияларға жүгіну керек деген тұжырымға келді. Урбанизациялық үдерісті зерттеген ғалым Гидеон Шёберг (Gideon Sjoberg) қалаларды анықтауда мөлшерлемелік анықтамалар мен экономикалық функцияларға назар аудара бастады. Пол Байрох (Paul Bairoch) пен Г. В. Скиннер (G. W. Skinner) халық саны мен қоныс аумағына негізделген критерийлерді басты назарға алды.

Қазіргі таңда «қаланы» анықтауда нақты критерийлер қалыптасты. Бұл туралы ғалым С. Тикен (S. Tiken) зерттеуінде «қала» ұғымын әртүрлі ғылыми пәндер тұрғысынан зерттейтін ғалымдар белгілі бір орта, қоғамдық құрылысты «қала» деп тану үшін мынадай негізгі төрт критерийге тоқталғанын айтады: демографиялық, экономикалық, әлеуметтік және әкімшілік» [5, 14].

Демографиялық критерийді басты назарға алған ғалымдар ортаның статусын анықтауда халық санына жүгінді. Алайда зерттеушілер ең төменгі халық санын белгілеуде ортақ пікірге келе алған жоқ. Сондықтан әр елдің әлеуметтік және экономикалық жағдайына байланысты қалаларды анықтау идеясы мақұлданды. Қаланы анықтауда экономикалық критерийді басты назарға алған зерттеушілер өндірістік күштердің ауыл шаруашылығына тән емес типтерін негізге алды. Бұл көзқарастың ғылымда кең таралуы капиталистік жүйенің қоғам өміріне етене еніп, араласуымен түсіндіріледі. Қаланы бай мен кедей арасындағы алшақтық пен экономикалық институттар шеңберінде түсіндіру идеясы Адам Смит, Карл Макс, Анри Пирен, Боран Бехидже еңбектерінде көрініс тапқан [5, 15]. Қаланы анықтауда әлеуметтік тәсілге жүгінетін ғалымдар ортаның халық тығыздығы мен ондағы елдімекендердің құрылымына, еңбек бөлінісіне айрықша назар аударады. Мәселен қаланы анықтауда әлеуметтік құрылымның маңыздылығын айтқан Луис Вирт салыстырмалы түрде үлкен аумақтағы әлеуметтік жағынан гетерогенді адамдардың тығыз және үздіксіз қоныстануын қалалық құрылыстың негізгі сипаттарының бірі деп түсіндіреді [6, 85]. Сондай-ақ ғалым Рушен Келеш те қаланы «қоғамның қоныстану, баспана, қозғалыс, жұмыс, демалыс және ойын-сауық сияқты қажеттіліктері қанағаттандырылатын, ауыл шаруашылығымен айналысатын адамдар өте аз, халқы ауылдарға қарағанда тығыз орналасқан және көршілес шағын бірліктерден тұратын тұрақты әлеуметтік дамудағы қоныстану бірлігі» [7, 75] деп, әлеуметтік ортаның қаланы анықтаудағы маңыздылығын көрсетеді. Әкімшілік құрылымды негізге алатын зерттеушілер үшін халық саны аса маңызды емес, мұндағы бағалаудың басты көрсеткіші облыс және аудан секілді әкімшілік басқару бөліністерінің бір араға шоғырлануы мен тығыздығы.

Осы аталған түрлі ғылым саласындағы ғалымдардың тұжырымдары мен пікірлерін жинақтап, қорытындылай келе «қала» – саясат, экономика, дін, халық, өндіріс, мәдениет, ғылым мен білімді бір араға тоғыстыратын орталық, адам өркениетінің қалыптасуы мен дамуындағы түрлі мәдени формалардың пайда болатын орны, жоғары деңгейдегі қоғамдық құрылым деп, анықтама бере аламыз.

Қаланың пайда болу себептері. Ғылымда қалалардың қалыптасуы екі негізгі бағытта талданады. Алғашқысы – мифтік таным тұрғысынан қарастырса, екіншісі – тарихи және әлеуметтік заңдылықтар аясында қалалардың пайда болу себептерін түсіндіреді.

Алғашқы қалалар туралы құдайлық не қаһармандық оқиғаларға негізделген мифтер мен аңыздар көп. Мәселен Афина, Рим, Карфаген, Урук, Варанси, Александрия, Вавилон, Куско, Эриду сынды қалалар туралы аңыздық нұсқалар кең таралған. Бұл мифтерде көбіне қала салуға құдайлардың араласуы немесе қолайлы орын нұсқайтын белгілер жіберуі секілді мотивтер жиі кездеседі.

Қалалардың пайда болуы туралы баяндалатын мифтерге тән сарындарды былайша жіктеуге болады: тікелей Құдайдың немесе Құдай тектес кейіпкерлердің араласуы, қасиетті белгінің келуі, қорғаушы немесе батырдың пайда болуы, хаостан шығу, тәртіптің орнауы. Алайда бұл аталған мифологиялық нарративтердің

барлығына тән, оларды біріктіретін ортақ қағида бар. Ол – Құдайлық күштің болуы.

Ескі өсиет мәтіндерінде де алғашқы қалалар мен олардың негізін қалаушылар жайында сөз етіледі. Атап айтқанда, Нимрод пен Ассурдың бастауындағы, Нұхтың қарғысына қалған Хам ұрпақтары, аспанға жететін мұнара салып, атын шығаруды ойлаған өркөкірек Вавилондықтар, пайда болған кезінен бастап-ақ зұлымдық пен күнәға батқан орталықтар ретінде сипатталған Содом мен Гоморра қалалары туралы діни кітапта айтылады. Езекиел мен Еремия пайғамбарлардың кітаптарында да Құдайдың бұйрығымен келген табиғи апаттар — өрт, жер сілкінісі мен су тасқыны салдарынан күйреген қалалардың көріністері бейнеленеді [8, 3].

Ғалым Т.И. Васильеваның пікірінше қала бейнесі ежелгі адамдардың санасында әйел бейнесімен ассоциацияланған. Әсіресе, «қала» ұғымы ана бейнесімен тығыз байланыста қарастырылған. Өйткені көптеген мәдениеттерде құдай-аналар қала билеушілерінің рөлін атқарған. Інжіл мәтіндерінде де қалалар әйел бейнесінде сипатталған. Мысалы, Иерусалим (еврей тілінде әйел текті сөз) «Сионның қызы» деп аталады, ал Сионның өзі Құдайдың мекені деген мағынаны береді. Вавилон да халықтарды азғындық шарабымен суарған, азғындаушы ретінде көрсетілген [9, 89].

Ал қалалардың пайда болу себептері мен уақытын жүйелі түрде ғылыми тұрғыдан зерттеу Вебер (1922), Пиренн (1925), Чайлд (1950), Мамфорд (1961), Байрох (1988) сияқты археологтар мен қала тарихшыларының еңбектерінен басталды. Аталған ғалымдар қаланың пайда болуын географиялық жағдайлар негізінде түсіндірген.

Ғалым М. Боскердің тұжырымынша қалалардың пайда болуы үшін мынадай маңызды факторлар бар: азық-түлік, су және құрылыс материалдары, әскери артықшылық, сауда, минералдық ресурстар, жол торабы, нарыққа қолжетімділік [10, 2].

Ал Чен Чун қалалардың пайда болуындағы негізгі себеп ретінде үш факторды атап көрсетеді: бір аймақтағы ауылшаруашылық өнімдерінің билік өкілдері, қолөнершілер, саудагерлер сынды ауылшаруашылығымен айналыспайтын тұрғындарды да қамтамасыз етуге жеткілікті болуы; ресурстарды орталықтандыру арқылы биліктің аймақта қалалардың пайда болуына жағдай жасауы; адамдардың діни түсінігіне байланысты кейбір аймақтардың аумағы артуы мүмкін [11, 62].

Ғалым Ф. Беркайдың пікірінше, Орта және Батыс Азияда б.з.д. 15 000–12 000 жылдары сиырды үйретіп, бұқаны соқаға жегу арқылы алғашқы егін шаруашылығы жүзеге асырылған [12, 24]. Нәтижесінде аңшылық пен терімшілікке негізделген көшпелі өмір тұрақты өмір салтына өзгеріп, қоныстар мен шағын елді мекендер қалыптаса бастайды. Кейбір неолиттік ауылдар кейінгі кезеңдерде қалаларға айналған [6, 17]. Сонымен қатар С. Тикен еңбегінде алғашқы қалалардың Б.з.д. 4000–3000 жылдар аралығындағы Металл дәуірінде (неолит пен энеолит) пайда болғанын, олардың қалыптасуына адамзаттың металл өңдеу саласындағы жетістіктерінің ерекше ықпал еткенін айтады [5, 16].

Қаланың трансформациясы. Қоғамдық құрылыстағы өзгерістер, адамзат өміріндегі жаңа ашылымдар, технологиялық жетістіктер қалалардың дамып, түрлі үлгілерінің пайда болуына жол ашты. Нәтижесінде бүгінгі таңда ғылымда белгілі антикалық (көне) қала, ортағасырлық қала, индустриялық қала және метрополис сынды қала үлгілері қалыптасты.

Антикалық қала ежелгі адамзат өркениетіне тән алғашқы қала формасы. Бұл кезеңге тән қалалардың пайда болуы туралы ғылымда біршама даулы пікірлер бар. Алайда қазіргі уақытта алғашқы қалалардың қалыптасуы жайында сөз болғанда Г.Чайлдтың тұжырымдамасы [4] жиі айтылуда.

Ортағасырлық қала қаланың даму тарихында архитектуралық ерекшеліктері мен қалалық мәдениет өзгерісіндегі маңызды рөлімен ерекшеленеді. Бұл кезеңге тән қала хронологиясы алғашқы қалалар қалыптасқан уақыттан жеті-сегіз ғасыр өткеннен кейінгі, он ғасырға жуық (V ғ. – XV ғ.) аралықты қамтиды. Ортағасыр Батыс әлемінің құлдырау, Шығыс әлемінің өрлеу кезеңі деп те айтылады. Өйткені осы кезеңде ғылыми, мәдени, экономикалық тұрғыдан жан-жақты қарқынды дамыған шығыс елдері қалалар негізінде өркендеген ықпалды өркениет қалыптастырды.

VII ғасырдан бастау алған Ислам әлемінің жаулап алу жорықтары нәтижесінде Араб түбегінен бастап Таяу Шығыс, Солтүстік Африка, Анадолы және Еуропаның ішкі аймақтарына дейін жеткен Ислам мәдениеті ғылым мен білімнің, мәдениет пен өнер, сауданың орталығына айналған ірі өркениет ошақтарын дүниеге әкелді. Таяу Шығыста Басра, Куфа, Бағдат; шығыста Нишапур, Самарқанд, Тебриз; Солтүстік Африкада

Фес, Алжир, Қайруан; Еуропада Кордова, Севилья сияқты қалалық қоғамның ұйымдасуы мен сәулет өнеріндегі жаңашылдықтармен ерекшеленген қалалар құрылды [13, 36-37]. Ал Батыс әлемі ортағасырда қалалық құрылыс тарихындағы ең ірі құлдырау кезеңін басынан өткерді. Өйткені ауылшаруашылық өмірге негізделген феодализмнің пайда болуы қалалардың дамуын толық дерлік тежеді. Бұл кезеңде Батыста қалалар қиратылды. Орнына шаруаларды бақылауда ұстауға негізделген, әсіресе ауылдық аймақтарға кең таралған қамалдар тұрғызылды [5, 20].

Өнеркәсіптік (индустриялық) қала да қаланың даму тарихындағы маңызды үлгінің бірі. Бұл қала формасы алғаш рет XVIII ғасырдағы өнеркәсіп революциясы нәтижесінде Англияда пайда болып, кейіннен күллі Еуропаға тарады. Бастапқы кезеңде өндірістік қалалар монастырь, шіркеу секілді діни орталықтар төңірегінде дамыған феодалдық құрылысқа тән қамалдарды өндіріске бейімдеу арқылы дамыды. Кейіннен кен орындары, фабрикалар мен теміржолдар «жаңа қаланың» басты қозғаушы күшіне айналып, нақты индустриялық қалалардың пайда болуына жол ашты.

Рушен Келеш фабрикалардың маңында қалыптасқан жұмысшы қалаларын өнеркәсіптік капитализмнің символы деп санайды. Және урбанизацияны өнеркәсіптік революциядан кейінгі индустрияландырудың жанама өнімі ретінде қарап, индустрияландыру мен урбанизация өзара байланысты, ажырамас ұғымдар деп тұжырым жасайды [14, 29].

Өнеркәсіптік қала қазіргі урбанистік құрылымның бастапқы үлгісі ретінде қарастырылады. Себебі қазіргі қалаларға тән маңызды функциялардың көбі индустрияландыру кезеңінде қалыптасты, дамыды. Алайда өнеркәсіптік революция қалалардың қарқынды даму үдерісімен қатар, адамзат үшін қауіпті біршама жаңа қатерлерді де туындатты. Экологиялық ластану, табиға құрылымдағы бұзылыстар алғаш осы кезеңде айқын көріне бастады. Сонымен қатар бала еңбегін пайдалану, ауыр еңбек шарттары, баспанасыздық, табыс бөлінісіндегі теңсіздік сынды әлеуметтік мәселелер де күрделеніп, шиеленісе түсті.

Өнеркәсіптік қалалардың дамуы жаңа урбанистік үлгілердің қалыптасуына негіз болды. Алғашқы кезеңде өндірістік қуаты жоғары аймақтардың маңайына шоғырланған халық демографиялық өсім әсерінен жаңа қоныстану аймақтарының қалыптасуын жеделдетті. Бұл аймақтар өндірістік қала құрылымымен тығыз байланыста болғанымен, біртіндеп өзіне тән ұйымдасу үлгісін, өмір салтын қалыптастыра бастады. Нәтижесінде еңбек ету аймағы мен өмір сүру аймағы арасындағы функционалдық жіктеліс айқындалып, метрополис тәрізді жаңа қала типінің пайда болуына түрткі болды.

Метрополис – экономикалық және әлеуметтік тұрғыдан маңайындағы барлық (қалалық және ауылдық) қауымдастықтардан үстем, сондай-ақ елдің басқа мемлекеттермен әр тарапты қарым-қатынастары жүзеге асатын ең ірі қала немесе елдегі ең ірі қалалардың бірі. Халқы бір миллионнан асатын аймақтар (қалалар) метрополис бола алады [15, 45].

Метрополистер әлеуметтік қатынастар мен экономикалық даму, тұрғындардың қоныстану үлгісі тұрғысынан да өнеркәсіптік қалалардан өзгеше. Бұл қала үлгісінде өндірістік қалаларда туындаған мәселелер бұрынғыдан да айқын көрінеді. Әсіресе инфрақұрылым қызметтерінің жеткіліксіздігі, көлік кептелісі, әлеуметтік теңсіздік, тұрғын үй тапшылығы, миграциялық өсім секілді мәселелер метрополистердің тұрақты дамуын күрделендіреді.

Бүгін таңда қалалардың күрделі құрылымдық жүйесі мен халық санының артуы, жаһандану үдерісінің әсері секілді негізгі факторларды ескеріп, зерттеушілер урбанистік кеңістікті сипаттауда метрополистен бөлек «мегаполис», «жаһандық қала», «дүние жүзі қаласы», «постметрополис» секілді түрлі терминдерді қолдануға тырысуда. Дегенмен зерттеушілер ортақ келісімге келіп, нақты атауға тоқталған жоқ. Зерттеушілердің ортақ атауға келе алмауы да қазіргі қалалардың әлеуметтік, экономикалық және демографиялық тұрғыдан өте күрделі келбетке ие екенін көрсетеді [6, 25].

«Қала» образының зерттелуі. Қала феномені әдебиетте қоғамдық өмірдің көрінісі ретінде ерте кезеңдердегі әдеби мұралардан да байқалады. Мәселен, көне қоғамдарда тән көркемдік сананың жемісі мифтерде, аңыздарда, әпсаналарда түрлі деңгейлі қала образы кездеседі. Ал «қала тақырыбы» әдебиетте Аристотелдің «Саясат», «Афина саясаты», «Этика» еңбектерінен бастау алады. Бұдан кейінгі уақыттарда қала тақырыбы жан-жақты талданып, зерттелді. Қала да адамзат үшін мәдени өмірдің негізгі құрамдас бөлігіне айналды. Ал XII-XIII ғасырларда қала тақырыбының әдебиеттегі қолданыс аясының артуы нәтижесінде «қалалық әдебиет» ұғымы қалыптасты. Сондай-ақ осы аралықта қала адамдарының түрлі келеңсіздіктерін,

кемшіліктерін сынайтын, әжуалайтын «фаблио» жанры Француз әдебиетінде пайда болды. Жалпы, батыс әдебиет тарихында бұл кезең шығармалардағы оқиғалардың боямасыз берілуімен, дағдылы өмір ырғағына негізделуімен ерекшеленеді. Орта ғасырларда шығыс әдебиетінде де «қала» мәселесіне байланысты елеулі өзгешеліктер мен даму байқалды. Әсіресе, әл-Фарабидің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактаты», Ж. Баласағұнның «Құтты білігі», А. Яссауидің «Диуани хикмет», Захир әддин Бабырдың «Бабырнамасы» қалалар мен қала адамдарының мінезі жайында маңызды ақпараттар берді. Сондай-ақ бұл еңбектер діни философиялық көзқарастарымен, мінсіз қала құрудағы утопиялық идеяларымен де әдебиеттегі құнды мұралар қатарын толықтырады.

Ортағасырлық әдебиетті алмастырған Қайта өрлеу дәуірінде қала тақырыбы жан-жақты дамып, әдебиеттегі қала «образ» деңгейіне көтерілді. Өйткені әлеуметтік өмірдегі өзгерістер әсерінен қайтадан адам жігері мен күшіне деген сенім ұлғайып, жасампаздық артқан бұл кезеңде қала барлық жаңалық пайда болатын басты орталық болды. Осыған байланысты бұдан кейінгі уақыттарда қала әдеби шығарма үшін маңызды және негізгі компоненттердің біріне айналды.

Қала тақырыбының дамуы әдебиетте қалалық тұрмысқа негізделген шығармалардың артуымен қатар оларды зерттеп, зерделеу қажеттілігін де туғызды. Сондықтан әдебиетте жаңа «қала образы» мәселесі қалыптасты. Бұл тақырып төңірегінде бүгінге дейін біршама іргелі зерттеулер жүргізілді. Мәселен М.М. Бахтин, А.В. Шаравин, Т.И. Васильева, Л.Н. Набилкина, А.С. Меркулова, ал қазақ әдебиеттануында А.С. Адилова, Ж.Ж. Жарылғапов, Ж.Ж. Айтова сынды ғалымдар зерттеулерінде қаланы түрлі аспект тұрғысынан талдады. Сондай-ақ қазіргі таңда отандық туындылардағы қала образын кешенді түрде зерттеп, талдап жүрген ғалым М. Аманғазықызы әдебиетіміздегі қаланың образдық және қоғамдық санамен ассоциацияланған моделдерін анықтауда маңызды әдіснамалық тұжырымдар ұсынды [16].

Қорытынды

Жаһандық даму үдерісі қаланы адамзат қоғамының басты өмір сүру алаңына айналдыруда. Осыған сәйкес қала географиялық кеңістік қана емес, адамдар арасындағы қатынастарды айқындайтын және мәдени, рухани құндылық қалыптастыратын көп қабатты құрылым ретінде қарқынды дамуда. Нәтижесінде бастапқыда адамдардың түрлі мақсатқа негізделген әрекеттерінен пайда болған қалалар, қазіргі таңда ортақ мәдениет пен өмір сүру дағдыларына ие қоғамдар мен адам типтерін жасаушы динамикалық күш ретінде байқалуда. Сондықтан қаланың әлеуметтік бейнесін, әдеби шығармалардағы көрінісін, оның оқырманға әсерін кешенді түрде зерттеу бүгінгі әдебиеттану ғылымының өзекті мәселелерінің біріне айналып отыр. Осы мақсатта қала тақырыбын әдеби зерттеу нысаны ретінде ала отырып, түрлі ғылым салаларындағы деректермен салыстыра қарастырдық. Қаланың алғашқы кезеңдердегі қоғамдық анықтамасы мен қызметін анықтауда көне мифтер мен қала құрылысы туралы зерттеген ғалымдардың еңбегін талдадық. Және қаланың пайда болу себептерін, даму тарихын, әр дәуірдегі трансформациясын ғылыми еңбектер негізінде салыстырып, жүйеледік. Сонымен қатар әдебиеттану ғылымында қала тақырыбын түрлі деңгейде зерттеген ғалымдардың еңбектеріне шолу жасап, көркем әдебиеттегі қала бейнесінің қалыптасу ерекшеліктерін анықтадық. Десек те бұл тақырыпты әлі де тереңнен зерттеу қажет. Өйткені әдеби контексттегі қаланың көркем және әлеуметтік бейнесі қоғам дамуымен үздіксіз өзгеріске түсетін, дамитын күрделі құрылым.

Авторлардың қосқан үлесі:

Ешімов Т.Қ. – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеп, мақаланың негізгі ғылыми бағытын айқындады, қала феноменінің теориялық және тарихи негіздеріне қатысты ғылыми әдебиеттерге шолу жасап, қаланың қалыптасуы мен даму кезеңдерін жүйеледі;

Тлеубаев С.Б. – қаланың тарихи-әлеуметтік трансформациясын, қала типтерінің қалыптасу ерекшеліктерін және урбанизация үдерістерін талдады, отандық және шетелдік зерттеулердегі негізгі ғылыми тұжырымдарды салыстырып, теориялық материалдарды жүйелеуге үлес қосты;

Сейсенбиева Э.С. – қала феноменінің әдебиеттанудағы көрінісін, әдеби шығармалардағы қала образының қалыптасуы мен өзгеру ерекшеліктерін зерттеді, қазақ және түрік әдебиетіндегі қала тақырыбына қатысты материалдарды талдап, мақаланың қорытынды тұжырымдарын қалыптастыруға қатысты.

Әдебиеттер тізімі

1. Demirkan, T. (1996) "Tarih boyunca kuşatılan özgürlük adaları: kentler", *Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 8, ss. 17-22.
2. Pu, X.M. (2019) "An overview of research on the definition and formation of cities", *Open Journal of Social Sciences*, 7, pp. 252-256. <https://doi.org/10.4236/jss.2019.76021>
3. Mathotaarachchi, K.P., Thilakarathna, K.A.A.N. (2021) "The social structure of the city: a critical review of contributing sociologists", *Current Urban Studies*, 9, pp. 181-195. <https://doi.org/10.4236/cus.2021.92011>
4. Childe, V.G. (1950) "The urban revolution", *Town Planning Review*, 21, pp. 3-17. <https://doi.org/10.3828/tpr.21.1.k853061t614q42qh>
5. Tiken, S. (2011) Türk romanında kentleşme ve kentlileşme (1950-1980): doktora tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 221 s.
6. Wirth, L. (2002) Bir yaşam biçimi olarak kentlileşme. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 306 s.
7. Keleş, R. (1998) Kentbilim terimleri sözlüğü. 2. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 251 s.
8. Шаравин, А.В. (2001) Городская проза 70-80-х годов XX века: диссертация на соискание учёной степени доктора филологических наук по специальности 10.01.01. Брянск, 485 с.
9. Васильева, Т.И., Карпичева, Н.Л., Цуркан, В.В. (2013) Антология художественных концептов русской литературы XX века. М.: Флинта, 356 с.
10. Bosker, M. (2022) "City origins", *Regional Science and Urban Economics*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2021.103677>
11. Chen, C. (1998) "A study on the origin of cities", *World of Cultural Relics*, 2, pp. 59-65.
12. Berkay, F. (2009) Tarih ve toplum: köy ve kent (yerleşme sosyolojisine başlangıç). Bursa: Ekin Yayınevi, 118 s.
13. Alptekin, M.Y. (2007) Medeniyet havzalarından küresel trendlere şehir ve toplum (şehirlerin toplum biçimlendirme işlevi). İstanbul: Beta Yayınları, 250 s.
14. Keleş, R. (1993) Kentleşme politikası. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 752 s.
15. Kırar, M. (1998) Kentleşme yazıları. İstanbul: Bağlam Yayınları, 192 s.
16. Аманғазықызы, М. (2022) Қалалық проза: генезисі және зерттеу аспектілері. Нұр-Сұлтан: FOCUS, 158 б.

Т.К. Ешимов, С.Б. Тлеубаев, Э.С. Сейсенбиева*

*Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан
(E-mail: yeshimov.tursynbay@mail.ru, tleubaev63@mail.ru, Elka1975@inbox.ru)*

Феномен города в казахском и турецком литературоведении: формирование, развитие и изучение города

Аннотация. В статье исследуются и анализируются процессы формирования, развития и влияния различных типов города на общественную структуру, которые в условиях современной урбанизации стали одним из ключевых объектов междисциплинарных исследований. Основная цель исследования – рассмотреть возникновение и развитие городов в историческом и литературном аспектах, определить функции и формы города на основе анализа культурных, экологических и новых городских социальных идей, а также выявить их характерные особенности. В качестве объекта исследования рассматриваются труды отечественных и зарубежных ученых, изучавших природу и структуру города, трансформацию его моделей, а также древние культурно-исторические памятники.

В условиях глобализации и интенсивной урбанизации феномен города становится одним из основных показателей общественного развития. Расширение и усложнение городского пространства способствует формированию новых характеристик социальных отношений, культурных кодов, экологических и духовных ценностей. Эти процессы обусловили необходимость рассматривать город не только как географическую или экономическую структуру, но и как сложную социально-культурную, историческую и символическую систему. В связи с этим комплексное изучение процессов формирования и развития города, а также

влияния различных типов города на общественное сознание, культуру и литературу становится одной из актуальных проблем современных гуманитарных наук. Изменение социального облика города также все чаще отражается в литературном пространстве. Данный процесс в исследовании анализируется через призму научных классификаций и интерпретаций, а также через метаморфозы общественного сознания, характерные для конкретных типов городского устройства.

Исследование охватывает такие проблемы, как «понятие города», «история города», «мифологические основания», «функции города», «трансформация типов города», «город в литературе». Кроме того, анализируется влияние города на общество и литературу, а также обосновывается значимость образа города в художественном пространстве.

Ключевые слова: город, история города, урбанизация, типы городов, образ города, городская культура, литературное пространство, социально-культурный феномен.

T.K. Eshimov, S.B. Tleubaev, E.S. Seisenbieva*

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

(E-mail: yeshimov.tursynbay@mail.ru, tleubaev63@mail.ru, Elka1975@inbox.ru)

The phenomenon of the city in kazakh and turkish literary studies: the formation, development, and study of the city

Abstract. The article examines and analyzes the formation, development, and impact of various types of cities on social structures, which have become key objects of interdisciplinary research as a result of contemporary urbanization processes. The main aim of the study is to explore the emergence and development of cities from historical and literary perspectives, to identify the functions and forms of the city based on analyses of cultural, ecological, and new urban social ideas, and to highlight their distinctive features. The research material includes works by domestic and foreign scholars who have studied the nature and structure of the city, the transformation of its models, as well as ancient cultural and historical heritage.

In the context of globalization and rapid urbanization, the phenomenon of the city has become one of the principal indicators of societal development. The expansion and increasing complexity of urban space contribute to new forms of social relations, cultural codes, ecological awareness, and spiritual values. These processes necessitate viewing the city not merely as a geographical or economic structure, but as a complex socio-cultural, historical, and symbolic system. Therefore, a comprehensive study of the formation and development of cities, as well as the influence of different city types on public consciousness, culture, and literature, has become one of the pressing issues in contemporary humanities scholarship. Changes in the social image of the city are also increasingly reflected in literary discourse. In this study, these processes are analyzed through scholarly classifications and interpretations, as well as through the metamorphoses of social consciousness characteristic of specific urban types.

The research addresses issues such as the “concept of the city,” “urban history,” “mythological foundations,” “functions of the city,” “transformation of city types,” and “the city in literature.” It also examines the influence of the city on society and literature and substantiates the significance of the image of the city in literary space.

Keywords: city, history of the city, urbanization, types of cities, image of the city, urban culture, literary space, socio-cultural phenomenon.

References

1. Demirkan, T. (1996) “Tarih boyunca kuşatılan özgürlük adaları: kentler”, *Cogito: Üç Aylık Düşünce Dergisi*, 8, ss. 17-22. [in Turkish]
2. Pu, X.M. (2019) “An overview of research on the definition and formation of cities”, *Open Journal of Social Sciences*, 7, pp. 252-256. <https://doi.org/10.4236/jss.2019.76021>
3. Mathotaarachchi, K.P., Thilakarathna, K.A.A.N. (2021) “The social structure of the city: a critical review of contributing sociologists”, *Current Urban Studies*, 9, pp. 181-195. <https://doi.org/10.4236/cus.2021.92011>
4. Childe, V.G. (1950) “The urban revolution”, *Town Planning Review*, 21, pp. 3-17. <https://doi.org/10.3828/tpr.21.1.k853061t614q42qh>

-
5. Tiken, S. (2011) Türk romanında kentleşme ve kentlileşme (1950-1980): doktora tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 221 s. [in Turkish]
 6. Wirth, L. (2002) Bir yaşam biçimi olarak kentlileşme. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 306 s. [in Turkish]
 7. Keleş, R. (1998) Kentbilim terimleri sözlüğü. 2. bs. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 251 s. [in Turkish]
 8. Sharavin, A.V. (2001) Gorodskaja proza 70–80-h godov HH veka: dissertacija na soiskanie uchjonoj stepeni doktora filologičeskikh nauk po special'nosti 10.01.01. Brjansk, 485 s. [in Russian]
 9. Vasil'eva, T.I., Karpicheva, N.L., Curkan, V.V. (2013) Antologija hudozhestvennyh konceptov ruskoj literatury HH veka. M.: Flinta, 356 s. [in Russian]
 10. Bosker, M. (2022) "City origins", *Regional Science and Urban Economics*, 94. <https://doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2021.103677>
 11. Chen, C. (1998) "A study on the origin of cities", *World of Cultural Relics*, 2, pp. 59–65.
 12. Berkay, F. (2009) Tarih ve toplum: köy ve kent (yerleşme sosyolojisine başlangıç). Bursa: Ekin Yayınevi, 118 s. [in Turkish]
 13. Alptekin, M.Y. (2007) Medeniyet havzalarından küresel trendlere şehir ve toplum (şehirlerin toplum biçimlendirme işlevi). İstanbul: Beta Yayınları, 250 s. [in Turkish]
 14. Keleş, R. (1993) Kentleşme politikası. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 752 s. [in Turkish]
 15. Kıray, M. (1998) Kentleşme yazıları. İstanbul: Bağlam Yayınları, 192 s. [in Turkish]
 16. Amangazykyzy, M. (2022) Kalalyk proza: genezisi zhane zertteu aspektileri. Nur-Sultan: FOCUS, 158 b. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәлімет:

Ешімов Т.Қ. – PhD докторант, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Тлеубаев С.Б. – филология ғылымдарының кандидаты, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының ассистент-профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сейсенбиева Э.С. – хат-хабарға жауапты автор, PhD, қазақ әдебиеті және әдебиет теориясы кафедрасының аға оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

ЕШИМОВ Т.К. – PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Тлеубаев С.Б. – кандидат филологических наук, ассистент-профессор кафедры казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Сейсенбиева Э.С. – автор для корреспонденции, PhD, старший преподаватель кафедры казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Yeshimov T.K. – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Tleubaev S.B. – Candidate of Philological Sciences, Assistant Professor of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Seisenbiyeva E.S. – corresponding author, PhD, Senior Lecturer of the Department of Kazakh Literature and Literary Theory, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Copyright: © 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).